

La introducció de la dimensió europea en el currículum de l'Educació Secundària Obligatòria (ESO): una experiència d'avaluació participativa

Pilar Folgueiras* i Mari Pau Sandín**

1. Introducció

L'experiència que presentem és fruit del treball dut a terme des de l'any 1999 fins al 2002 per un grup de treball, subvencionat per l'Institut de Ciències de l'Educació de la Universitat de Barcelona. El grup ha estat constituït per membres de l'equip d'investigació del Grup d'Investigació en Educació Intercultural (GREDI) i pel professorat de diversos Instituts de secundària de l'àrea metropolitana de Barcelona. El projecte va tenir com a punt de partida la celebració del Dia d'Europa a les escoles, una celebració que compta ja amb una llarga tradició en alguns països europeus i que se celebra el dia nou de maig.

Per celebrar aquest esdeveniment, membres del GREDI van elaborar una proposta d'activitats que duia per títol: "Construïm Europa? Un nou repte educatiu. La construcció d'una ciutadania europea". Aquesta proposta pretenia ser una eina al servei del professorat de secundària per introduir la dimensió europea en l'aula. El material tenia com a objectiu fomentar en l'alumnat l'anàlisi crítica i la reflexió sobre temes tan diversos com els següents:

- El concepte d'Europa
- El sentiment d'identitat europea
- L'Europa des d'un enfocament pluricultural i pluriètnic
- La implicació d'una ciutadania europea
- Els valors i les actituds del ciutadà europeu.

Des de l'inici del projecte, els Instituts implicats van mostrar molt d'interès per aquesta iniciativa i la idea que el material fos utilitzat, exclusivament, per celebrar el Dia d'Europa de manera puntual durant una jornada, es va ampliar.

(*) Pilar Folgueiras Bertomeu és pedagoga, professora associada del Departament de Mètodes d'Investigació i Diagnòstic en Educació de la Universitat de Barcelona i membre del Grup de Recerca GREDI. A/e: pfolgueiras@d5.ub.es

(**) M. Pau Sandín Esteban és pedagoga, professora titular del Departament de Mètodes d'Investigació i Diagnòstic en Educació de la Universitat de Barcelona, membre del Grup de Recerca GREDI. A/e: mpsandin@ub.edu

Va ser, en aquest moment, quan el professorat implicat i els membres del GREDI, vam plantejar la possibilitat de consolidar-nos com a grup de treball. De fet, la nostra proposta titulada: «Construïm Europa: la dimensió europea en l'ESO», va ser presentada i acceptada per l'ICE de la Universitat de Barcelona i, així, iniciàvem, durant el curs escolar 1999-2000, l'aplicació, l'avaluació i la validació del programa, abans esmentat, en diversos instituts amb la col·laboració del professorat.

2. Objectius i continguts de l'experiència

El treball desenvolupat des del maig de 1999 fins a l'actualitat, ha anat variant, s'ha ampliat i transformat. Aquesta evolució sempre ha estat fruit de les necessitats, els interessos, les motivacions, etc. que han anat sorgint al llarg de les sessions conjuntes de treball.

En el següent gràfic mostrem d'una manera esquemàtica, l'evolució que al llarg d'aquests tres anys hem experimentat.¹ (*Gràfic a la pàgina següent*)

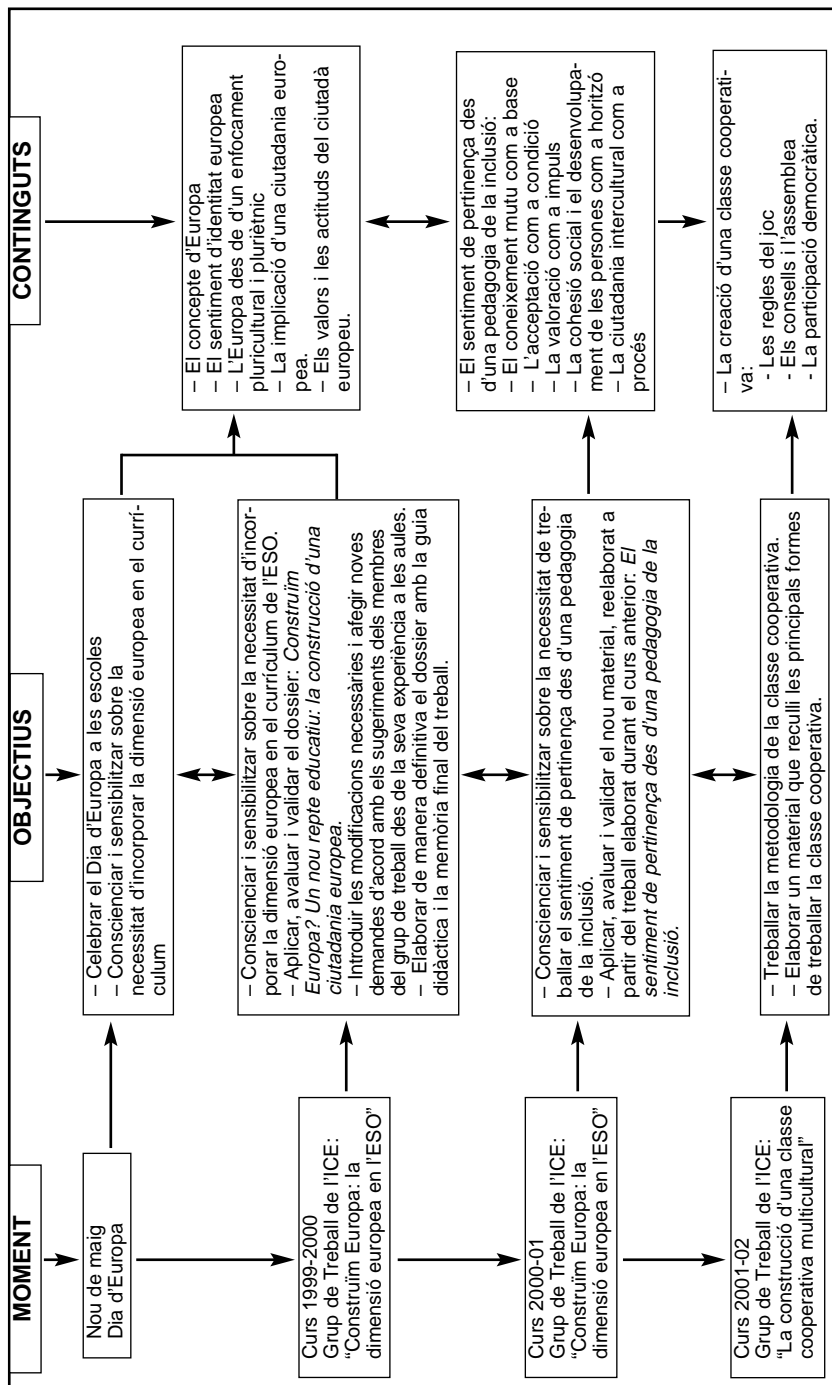
3. Marc teòric de l'experiència²

El marc teòric del què vam partir per a l'elaboració de les activitats es va basar en diversos estudis sobre identitat i ciutadania europea (Banks, 1997; Bárcena, 1999; Bell, 1991; Carneiro, 1999; Clouse, 1995; Cortina, 1998; Flouris, 1998; Foucher, 1995; Habermas, 1992; Hamsen, 1991; Keating, 1991; Kymlicka, 1996, 1999; Li Gal, 1999; Maalouf, 1999; Marshall, 1950; Montesano, 1989; Reva, 1998; Villoro, 1998). El programa pretenia donar resposta a alguns aspectes que són susceptibles de ser abordats des d'aquestes dues dimensions, essencials en el procés de construcció europea.

L'estudi de la identitat i la ciutadania europea ens situen en l'escenari físic d'Europa, un escenari que ja es revela com a conflictiu des del punt de vista geopolític: «Europa continua sent una entitat geopolítica virtual, una suma de fragments que cal posar en ordre» (Foucher, 1995: 14). Cal tractar el concepte d'Europa de forma crítica, i recuperar de la memòria històrica realitats com ara les Guerres Mundials, disputes internes europees que van afectar tot el

(1) Al llarg dels tres anys el grup de treball ha estat format per les institucions següents. Celebració del dia d'Europa: IES Bernat Metge; IES Estany de la Ricarda; IES Ramon Berenguer; IES Salvat Papasseit i membres del GREDI. Curs 1999-2000: IES Bernat Metge; IES Estany de la Ricarda; IES Ramon Berenguer; IES Salvat Papasseit i membres del GREDI. Curs 2000-2001 IES Bernat Metge; IES Estany de la Ricarda; IES Montjuïc; IES Ramon Berenguer; IES Salvador Espriu i membres del GREDI. Curs 2001-2002: IES Bernat Metge; IES Montjuïc; IES Ramon Berenguer; IES Salvador Espriu i membres del GREDI.

(2) No és pretensió de les autores realitzar una aproximació teòrica a constructes tan complexos com els de ciutadania i identitat europea que, per d'altra banda, han estat sintetitzats per altres membres del GREDI en aquest monogràfic. Assenyalem, breument, les dimensions essencials que han orientat el contingut dels treballs i les dinàmiques desenvolupades pel grup.

Gràfic 1. Objectius i continguts desenvolupats pel grup de treball

món; el no tan allunyat Holocaust, o els últims conflictes dels Balcans dels quals, avui, encara en tenim notícies.

Situats ja en l'escenari físic, l'estudi de la identitat, un element bàsic en la construcció d'Europa, ens duu a reprendre les paraules de Maalouf (1999). Aquest autor justifica la incorporació de la identitat europea des de les múltiples pertinences que conformen la identitat personal: «[...] res més és més necessari que cadascú concebi la pròpia identitat com alguna cosa feta de múltiples pertinences algunes d'elles lligades a una història ètnica o a una tradició religiosa, unes d'altres no, que cadascú vegi en ell mateix, en els seus orígens i en la seva trajectòria diferents confluències, diferents contribucions, diferents mestissatges, diferents influències subtils i contradictòries» (Maalouf, 1999: 42). Si no reconeixem les múltiples pertinences de les quals estem constituïdes les persones, el procés de construcció de la identitat europea, corre el perill de convertir-se en un procés tancat, exclouent o, per recuperar paraules de Reva (1998), en un «procés racista que es justificaria des de les diferències culturals».

La incorporació d'aquesta identitat europea en construcció, passa per la creació d'una identitat compartida (Flouris, 1998) basada en un projecte de futur i no pas en una herència rebuda (Villoro, 1998), un aspecte que suposaria excloure aquelles cultures amb diferents tradicions. No obstant, vam considerar imprescindible remarcar que Europa, com a cultura, és fruit de diferents civilitzacions que han anat configurant-la al llarg del temps. La Grècia clàssica, la Roma antiga, els pobles germànics, els celtes, els àrabs, el judaisme, el cristianisme, l'Islam, etc. són variables que cal tenir en compte si volem comprendre el fet cultural europeu i facilitar la inclusió de tots els ciutadans i ciutadanes que vulguin asseure's i participar, des de la defensa d'una Europa pluricultural i pluriètnica, en el seu procés de construcció.

Aquestes reflexions teòriques al costat de l'aplicació i la validació del material, l'intercanvi d'opinions, les experiències compartides, les reflexions que es produïen en l'equip de treball i el diagnòstic realitzat a l'alumnat que va participar en l'experiència (que demostrava com, malgrat que tenia un gran coneixement sobre alguns símbols de caràcter econòmic i polític, mancava d'una consciència de pertinença a Europa), ens van fer reflexionar sobre la importància de treballar amb més profunditat el sentiment de pertinença a una comunitat.

En aquest estudi han estat fonamentals les reflexions de Bartolomé (2003). L'autora assenyala com, el sentiment de pertinença a la comunitat, en aquest cas, a Europa, ha de ser abordat des d'una pedagogia de la inclusió, caracteritzada per:³

- *El coneixement mutu com a base*; resulta bàsic en el procés de construcció d'un projecte comú, una aproximació cognitiva a paisatges, cul-

(3) Una descripció més àmplia dels elements bàsics que subjauen subjacents a la pedagogia de la inclusió, es pot trobar-se en Bartolomé, M. (2003).

tures, tradicions, etc. de les persones que compartim un sentiment de pertinença a Europa. De la mateixa manera, el coneixement dels nostres drets i deures com a ciutadans i ciutadanes ens ha de facilitar la comprensió de la ciutadania.

- *L'acceptació com a condició*; és la primera regla en el joc democràtic «ningú no queda fora, ningú és exclòs del procés participatiu contra la seva pròpia voluntat, si està disposat a seguir totes les regles (drets i deures) que ens hem donat».
- *La valoració com a impuls*: la valoració de les persones, de les cultures, de les capacitats, etc. des de l'emotivitat positiva, és el major impuls de creixement i transformació tant en l'àmbit individual com en el social.
- *La cohesió social i el desenvolupament de les persones com a horitzó*; s'ha de donar llibertat a la persona perquè des del seu pluralisme cultural i la seva originalitat personal pugui fer aportacions a un projecte de societat basat, entre altres aspectes, en la cohesió social.
- *La ciutadania intercultural com a procés*; s'ha de partir de la diversitat cultural de les persones i incloure-hi totes aquelles que vulguin participar en el procés de construcció d'una societat cohesionada per un projecte comú.

4. Proposta d'intervenció. El programa “Construïm Europa? La dimensió europea en l'ESO”

Durant el curs 1998-99, l'equip GREDI elabora un programa fonamentat en els aspectes conceptuals exposats en l'apartat anterior. Aquest programa constitueix la base del procés d'avaluació participativa que va desenvolupar el grup durant els cursos 1999-2000 i 2000-2001 (vegeu el gràfic 1).

- Un *llibre per al professorat*, en el qual es descriuen amb detall els objectius de cada activitat, la forma que es preveu pel seu desenvolupament que cal utilitzar, etc.
- Un *material per a l'alumnat* en el qual s'agrupen les fitxes necessàries per al desenvolupament de cada activitat.

4.1. Objectius generals del programa:

1. Facilitar un coneixement actiu i obert d'Europa i la Unió Europea.
2. Ajudar a comprendre la diversitat cultural i pluriètnica d'Europa i provocar actituds de respecte i d'estima d'aquesta diversitat.
3. Donar suport al desenvolupament del sentiment de pertinença a Europa, des de la identitat personal i cultural de cada alumne.

4. Afermar el sentiment de pertinença a Europa des del descobriment de valors, drets, deures i símbols que ens uneixen.

4.2. Organització del material

L'estructurem a l'entorn de tres blocs temàtics (l'Europa geopolítica, l'Europa multicultural i l'Europa unida) formats per diferents activitats.

En el primer bloc: L'Europa geopolítica: s'ofereix una imatge de l'actual mapa europeu i distingir els països que formen part de la Unió Europea, que participen en l'Euro, etc., dels que no en formen part. D'altra banda, parlar del mapa d'Europa ens apropa a conceptes tan polèmics com el de les fronteres, els límits, els països i els conflictes bèl·lics. En el segon bloc: L'Europa multicultural: pretenem demostrar que aquesta ha estat una característica que des de sempre ha definit Europa. Volem destacar, d'una banda, la importància de recuperar la memòria històrica i, de l'altra, la de treballar amb un esperit crític cap als valors i les actituds que afavoreixen i perjudiquen la convivència a la nostra Europa intercultural.

En el tercer bloc: L'Europa unida: presentem activitats en les quals l'alumnat s'ha d'implicar i treballar de manera conjunta en la recerca dels valors que es desitgen per a Europa. Des de la responsabilitat social i personal es tracta d'assumir els drets i deures que l'exercici de la ciutadania implica.

4.3. Estructura de les activitats

Les activitats que presentem en el material estan dirigides a fomentar la reflexió i el diàleg entorn de diverses temàtiques relacionades amb la construcció d'Europa i la seva relació amb els conceptes de ciutadania i d'identitat.

Algunes de les activitats es poden desenvolupar en una sessió (50-60 minuts), però d'altres es poden estendre una mica més. És possible, aleshores, que dos o més professors, es posin d'acord per realitzar i/o compartir en les seves matèries una o més dinàmiques. Cada activitat es descriu en el dossier, d'acord amb el següent esquema:

TÍTOL DE L'ACTIVITAT

- Justificació de l'activitat: amb relació als objectius. També, s'exposen els elements en els quals incideix l'activitat (continguts, actituds, valors, etc.).
- Objectius: es presenten els objectius que es pretenen aconseguir amb el desenvolupament de l'activitat.

- Descripció de l'activitat: s'exposen unes orientacions per dinamitzar la sessió i presentar l'activitat a l'alumnat.
- Recursos: s'especifiquen els recursos materials i/o les fitxes que s'utilitzaran en el desenvolupament de les dinàmiques. Cada activitat va acompanyada de les fitxes corresponents.
- Desenvolupament de l'activitat: es descriu de forma detallada l'estructura de la sessió, així com la metodologia més adequada per dur-la a terme (treball individual, en petits grups, debat en gran grup, etc.).
- Suggestiments per a l'acció: en alguns casos es proposen formes alternatives de desenvolupament de l'activitat, com, per exemple, treballar alguns aspectes en diverses matèries.
- Avaluació: es presenten una sèrie de pautes que orienten l'avaluació i el seguiment de l'activitat; què, quan i com avaluar.
- Material complementari: en algunes activitats s'afegeixen alguns materials que poden ser útils a l'hora de desenvolupar-les.
- Anotacions del professorat: es reserva un espai per fer constar apreciacions i diversos aspectes relacionats amb l'activitat.

4.4. Formes d'aplicació del dossier

El programa ha estat introduït en tots els cursos de l'ESO i ha tingut diverses formes d'aplicació en els instituts. Això ha posat de manifest la versatilitat del material per ser adaptat a distints contextos i nivells, així com el treball que ha desenvolupat el professorat i que ha adequat el material a les necessitats específiques de l'alumnat i als contextos particulars en els quals ha estat implementat:

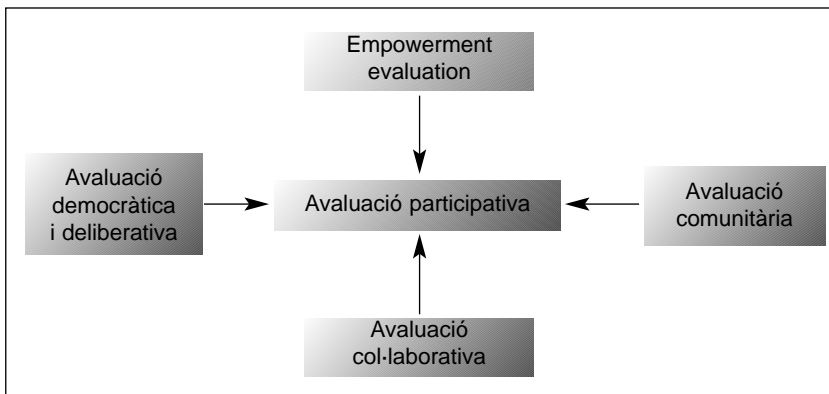
- Aula de currículum adaptat
- Crèdits variables des de les àrees de llengua, ciències socials i ètica
- Eix transversal en l'àrea de llengua castellana
- Eix transversal en l'aula de currículum adaptat
- Crèdit de síntesi de segon cicle

5. Avaluació participativa

En els apartats anteriors hem presentat breument les bases conceptuals i teòriques que han fonamentat el contingut de les propostes d'intervenció que el grup de treball ha anat desenvolupant aquests últims anys, així com l'estructura general del programa. A partir d'ara descriurem breument el procés general seguit a l'hora de posar en pràctica, analitzar i valorar l'experiència, així com la metodologia que ha fonamentat aquest procés que s'ha basat en un model d'avaluació participativa.

5.1. L'avaluació de programes des d'una perspectiva participativa

El grup ha seguit una metodologia de treball caracteritzada pels trets més rellevants que distingeixen l'avaluació participativa d'altres mètodes d'avaluació. Recentment, Bartolomé i Cabrera (2000) han realitzat una interessant sistematització de les noves tendències en l'avaluació de programes d'educació multicultural, que posa de manifest la utilitat i l'adequació dels enfocaments interpretatius i crítics en aquest àmbit, fonamentalment, del model participatiu i d'altres estretament associats amb aquest.

Tipus d'avaluació associats a l'avaluació participativa. Bartolomé i Cabrera (2000: 470)

L'avaluació participativa va més enllà de considerar una investigació sobre els efectes de la intervenció i aposta per aprofundir en els processos de canvi i en la participació de les persones en el desenvolupament de la intervenció. Com assenyalen Carr i Kemmis (1988), entre d'altres, no és possible acontentar-se amb resoldre problemes mitjançant l'aplicació de solucions elaborades al marge dels que participen en la pràctica educativa. Així mateix, aquest enfocament d'avaluació planteja alguns elements clau distintius de la investigació cooperativa, especialment, la importància que s'atorga als processos formatius que acompanyen les tasques reflexives i d'acció.

- Els problemes d'investigació són definits conjuntament pel professorat i pels investigadors.
- La facultat universitària i el professorat col·laboren conjuntament en la recerca de solucions a la situació problemàtica.
- Els resultats de la investigació s'utilitzen amb la finalitat de resoldre problemes.
- El professorat desenvolupa competències, habilitats i coneixements sobre la investigació al mateix temps que els investigadors es capaciten i utilitzen metodologies d'investigació naturalistes i estudis de camp.

Elements bàsics de la investigació cooperativa (Oja i Pine, 1983: 9—10)

D'altra banda, cal assenyalar que aquesta metodologia de treball promou l'apropiació progressiva per part del professorat de la proposta d'intervenció, al mateix temps que promou l'adaptació a contextos reals, característiques i necessitats concretes dels diversos instituts. L'avaluació participativa no només pretén l'aplicació, l'adaptació i l'avaluació d'un programa o de materials determinats de forma consensuada i col·laborativa, sinó també aborda els canvis i transformacions que el professorat experimenta sobre els seus pensaments i les actituds amb relació, en aquest cas, a la ciutadania europea, sobre com cal introduir i abordar aquest tema en l'aula, sobre la reflexió de la pròpia pràctica docent, sobre la formació adquirida a través del procés i sobre la progressiva autonomia respecte a docents externs; tot plegat, són variables fonamentals en la dinàmica de treball.

5.2. Breu presentació del procés

5.2.1. Diagnòstic de l'alumnat

Abans de la introducció de les activitats vam administrar una prova diagnòstica a l'alumnat basada en un qüestionari per conèixer les seves percepcions sobre els conceptes de *ciutadania*, *Europa* i *identitat europea*. També es va procedir a elaborar un sociograma. L'anàlisi del contingut de les respostes de l'alumnat ens va oferir una visió general de les seves percepcions i creences pel que fa als temes que serien objecte d'estudi. Per exemple, podem esmentar que més de la meitat de l'alumnat no se sent europeu, fet que ens confirma la necessitat d'abordar qüestions relacionades amb el sentiment de pertinença a Europa entre altres temes. Després de l'aplicació del dossier es van tornar a posar en pràctica aquestes proves; aquest fet ens ha permès valorar-ne la incidència del mateix. Volem ressaltar, també, que moltes de les activitats del programa constitueixen una eina diagnòstica per conèixer els valors, els sentiments, les actituds, etc. de l'alumnat amb relació a les dimensions fonamentals relacionades amb el concepte de *ciutadania* i *identitat europea*.

5.2.2. Dinàmica de treball de l'equip i rols dels participants

Hem dit abans que es va adoptar una metodologia de treball des d'un enfocament d'avaluació participativa que implicava el professorat en tot el procés. El professorat va ser el responsable de la introducció a l'aula de les activitats, i al llarg d'aquest temps es van desenvolupar trobades i reunions periòdiques dels grups de treball de cada institut i dels membres de l'equip GREDI, en els quals es compartien els avenços i les dificultats experimentades.

Els membres del GREDI que havien elaborat el programa es van responsabilitzar en l'equip de:

1. Lliurar als centres els recursos necessaris per a l'aplicació del dossier.
2. Analitzar les dades obtingudes en el passí dels instruments d'avaluació i l'elaboració d'informes de caràcter qualitatiu per al professorat.

3. Supervisar el treball que el professorat ha realitzat en els centres i oferir la informació necessària.
4. Elaborar matrius i altres instruments que facilitin la discussió i l'avaluació de les activitats.
5. Presentar temes al voltant del nucli d'interès escollit.
6. Sistematitzar tot el procés: actes, reelaboració del dossier d'acord amb tots els suggeriments del professorat i l'experiència viscuda, i la redacció de l'informe final a partir dels informes del professorat.

El professorat es va responsabilitzar de:

1. Familiaritzar-se amb els continguts i els materials del dossier i presentar-lo en el centre. Escollir la manera més adequada per a l'aplicació.
2. Passar el test sociomètric i el qüestionari sobre la ciutadania europea abans de l'aplicació de les dinàmiques.
3. Desenvolupar el dossier d'acord amb la manera escollida; reflexionar sobre el procés; recollir evidències per a l'avaluació.
4. Aportar l'experiència viscuda en el grup de treball. Analitzar de manera crítica el procés i el material. Avaluar a partir de les dades i les evidències escollides.
5. Redactar un informe final de l'activitat.

Tot el grup (membres del GREDI i professorat) es va comprometre a participar en les sessions periòdiques organitzades.

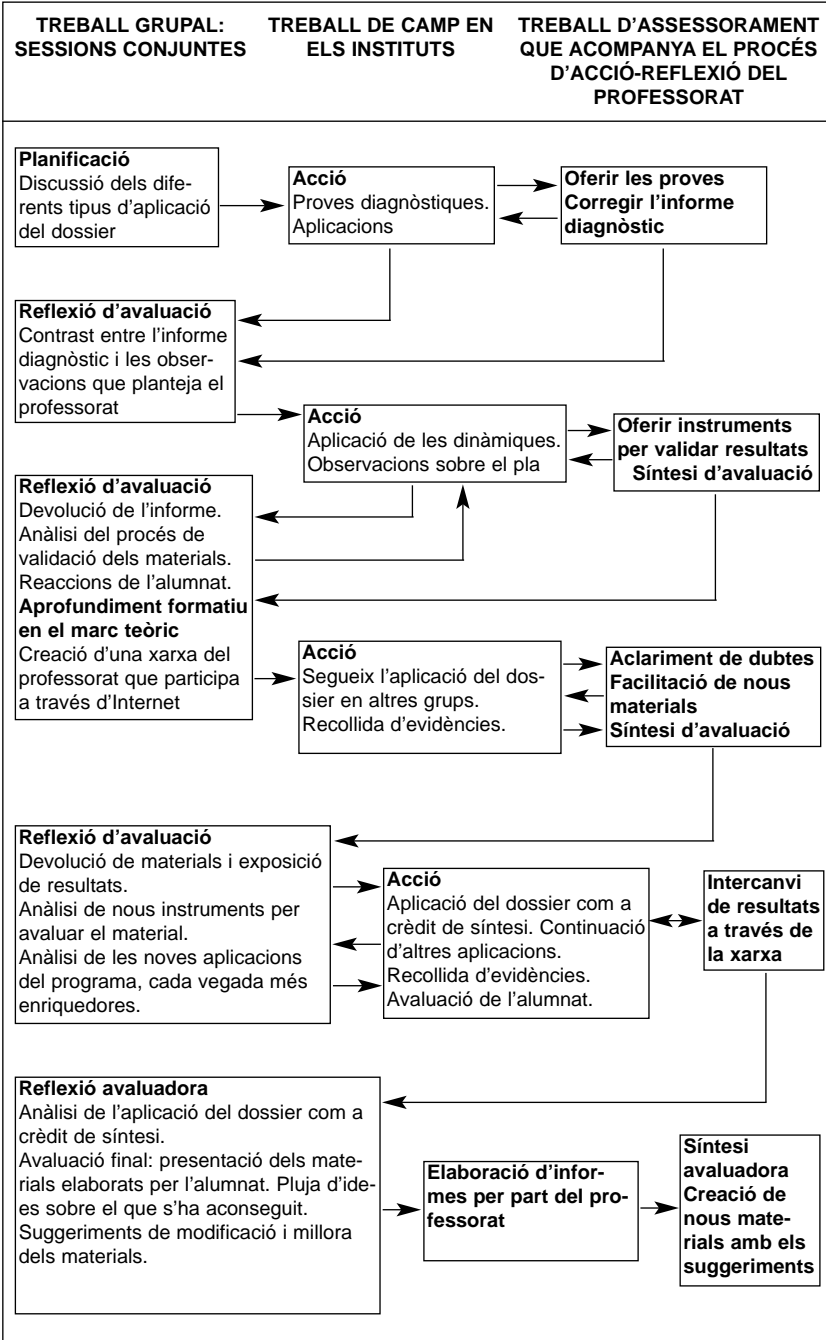
6. Resultats del treball desenvolupat per l'equip

Els resultats i les experiències que s'han desenvolupat en els dos últims anys han estat sistematitzats en diversos informes.⁴ Inclourem aquí, si més no breument, alguns dels comentaris realitzats que van fer els participants.

Val a dir que el professorat coincideix a assenyalar que el material ha permès millorar les actituds que es posen en joc quan es treballa en equip a l'aula. Destaquen, per exemple, la millora en el respecte a les opinions dels altres, la millora en el respecte a les normes i a les exposicions verbals. També manifesten que s'ha produït un augment de l'interès de l'alumnat cap als temes relacionats amb la immigració.

---

(4) Cada institut ha elaborat un informe del seu treball i també s'ha realitzat un informe final de cada curs. Els informes de les experiències desenvolupades en els cursos 1999-2000 i 2000-01 es poden consultar a l'ICE de la Universitat de Barcelona.

Procés d'avaluació participativa desenvolupat durant el curs 1999-2000 (Bartolomé, 2003)

Més concretament, el professorat apunta que s'han produït canvis en tres eixos fonamentals:

- Capacitat motivadora del material:
  - L'alumnat ha treballat a gust.
  - A l'alumnat li ha agradat perquè era un projecte innovador.
  - El material ha permès crear una actitud de treball.
  - Una alumna, amb un alt grau d'absentisme, ha tornat a l'institut a partir de l'aplicació del material.
  - El programa promou interès i participació.
- Desenvolupament de noves capacitats:
  - Els ha permès parar-se a pensar i com a mínim mostren una actitud de regulació.
  - Les activitats han permès que es facin preguntes sobre què volen ser de grans.
  - Els ha permès tenir una major obertura cap a altres països i cultures del món.
  - Els ha permès adquirir hàbits de comportament cívic que no són evidents i que la seva pràctica ha estat desvaloritzada.
- La construcció d'un ambient d'aprenentatge democràtic i participatiu:
  - S'ha aconseguit la creació d'un ambient participatiu i alhora respectuós amb els altres.
  - S'intensifiquen les relacions humanes.

D'altra banda, i com a inconvenients, el professorat assenyala la falta de temps per desenvolupar algunes activitats a classe, la falta d'implicació d'alguns alumnes, la falta de temps i de recursos per a la preparació d'algunes sessions i la manca d'eines metodològiques per treballar la classe de manera participativa.

Aquestes inquietuds amb les quals finalitzàvem els dos anys d'experiència, ens van conduir a treballar una de les metodologies clau en l'estudi dels temes relacionats amb l'educació per a la ciutadania, ens referim a la classe cooperativa: «“L'educació per a la ciutadania és un tema d'actualitat [...].... Avui, la classe cooperativa sembla ser, pels seus principis, i les seves pràctiques, la que respon més bé a les finalitats i als objectius fixats pels nous programes. Aquesta pot ocupar un lloc privilegiat en l'elaboració de *projectes d'iniciatives ciutadanes* [...]....» ” (Li Gal, 1999: 3-4).

Com bé recull Mir (1998),⁵ els seus principis bàsics són:

---

(5) Citat a Bartolomé, M. (2002). *Educar per a la ciutadania intercultural*, dins M. Bartolomé, M.; F. Cabrera, F.; J. Del Campo, J.; J.V. Espín, J. V; M.A. Marín, M. A.; M.Rodríguez, M. *Identitat i ciutadania: Un rept a l'educació intercultural*. Madrid: Narcea.

- La interdependència positiva
- L'enfortiment de la interdependència "cara a cara"
- La responsabilització individual
- Les habilitats d'intercanvi interpersonal i en petit grup
- La consciència del funcionament com a grup

En l'assoliment d'aquests principis, les "regles del joc" plantejades per Bárcena (1997), un autor que estableix un interessant paral·lelisme entre l'exercici de la ciutadania i les regles del joc com a activitat social, s'estan convertint en un dels aspectes bàsics del nostre estudi.

Bartolomé (2003) recull aquest paral·lelisme i inclou alguns aspectes nous que tot seguit anotem:

- *Hi ha un espai per jugar. També quan exercim com a ciutadans i ciutadanes ho fem des d'espais concrets: el barri, la ciutat, l'autonomia, l'estat, el món, etc.*
- *Juguem perquè volem. L'exercici de la ciutadania i el seu aprenentatge ha de ser lliure, com qualsevol joc.*
- *Tot el món té dret a jugar. Ningú, contra la seva voluntat, es pot quedar fora. Ningú no s'hauria de quedar exclòs o marginat de l'exercici de la ciutadania, dintre de la societat que ha escollit per viure.*
- *Si decidim jugar, no val abstenir-se. Cal participar-hi.*
- *No es pot jugar de qualsevol manera. Tots els jocs tenen unes regles. Les podem crear o les podem acceptar, si hi són. Però una vegada fixades i acceptades, no s'hi val fer paranys, saltar-se-les, guanyar a qualsevol preu. En el terreny de la ciutadania, tenim uns drets i uns deures que constitueixen un imperatiu ètic. Però també l'exercici de la ciutadania es pot convertir en una instància crítica per a les lleis establertes, pot forçar la creació de noves regles més humanes i humanitzadores.*
- *Per això tots els jocs suposen un aprenentatge. Aprenem sobretot a través de l'acció. Però l'esforç es compensa pel plaer que se sent quan es juga bé.*
- *En el joc, quan és grupal, cada persona ha de percebre, que la seva participació és acceptada, ha de poder confiar que els altres també compliran les regles; ha de percebre que les seves creences, idees i decisions valen alguna cosa i es tenen en compte. Només així el joc proporcionarà gaudi.*

Tant és així que, plantejada com un joc, l'ètica ciutadana garanteix la llibertat i ofereix la possibilitat de gaudir quan les persones decideixen, lliurement, exercir-la.

És hora d'acabar i, per la nostra part, només ens resta afegir que les regles del joc, al costat dels consells, l'assemblea, la participació ciutadana, etc. continuen sent l'eix conductor de les nostres reflexions. Seguim, doncs, participant en el desenvolupament de la ciutadania: creem, debatem, compartim i consensuem regles del joc i ens interroguem, sempre, sobre el paper i la

contribució educativa que tenim en la construcció de la identitat i la ciutadania europea.

Bibliografia

- BANKS, J. A.: *Educating citizen in a multicultural society*. Nova York: Teachers Columbia University, 1997.
- BARTOLOMÉ, M. et al.: «Diversidad y multiculturalidad», *Revista de Investigación Educativa*, 1999, vol. 17, núm. 2, p. 277-320.
- BARTOLOMÉ, M. et al.: *Identidad y ciudadanía: Un reto a la educación intercultural*. Madrid: Narcea, 2002.
- BARTOLOMÉ, M.: «Educar para la ciudadanía intercultural». En BARTOLOMÉ, M. et al.: *Identidad y ciudadanía: Un reto a la educación intercultural*. Madrid: Narcea, 2002.
- BARTOLOMÉ, M. (coord.): *¿Construimos Europa? El sentimiento de pertenencia desde una pedagogía de la inclusión*. Madrid: Comunidad de Madrid / Consejería de Educación, 2003.
- BARTOLOMÉ, M. i CABRERA, F.: «Nuevas tendencias en evaluación de programas de educación multicultural». *Revista de Investigación Educativa*, 2000, vol. 19, núm. 2, p. 463-479.
- BÁRCENA, F.: *El oficio de la ciudadanía*. Barcelona: Paidós, 1997.
- BELL, G. H.: «European citizenship: 1992 and beyond». *Westminster Studies in Education*, 1991, núm. 14, p. 15-26.
- CARNEIRO, R.: «Educativo de Ciudad. Educación para la ciudadanía Projecte Educatiu de Ciutat. Educació per a la ciutadania». Ponència presentada al Congrés *Barcelona, pel coneixement i la Convivència*. Barcelona: 1999.
- CLOUSE, P.: *Citizenship, Europe and Change*. London: MacMillan Press, 1995.
- CORTINA, A.: *Ciudadanos del mundo. hacia una teoría de la ciudadanía*. Madrid: Alianza, 1998.
- DONOSO, T i MASSOT, I.: «La dimensión europea en los estudiantes de secundarias». Dins V.A.: *Nuevas realidades educativas, nuevas necesidades metodológicas*. Màlaga: Universitat de Màlaga/Centre d'edicions de la Diputació Provincial de Màlaga, 1999.
- FLOURIS, G.: «Human Rights Curricula in the Formation of a European Identity: the casis of Greece, England and France». *European Journal of Intercultural Studies*, 1998, vol. 9, núm. 1, p. 93-109.
- HABERMAS, J.: «Citizenship and Nacional Identity: Some Reflections on the Future of Europe». *Praxis International*, 1992, núm. 12, p. 1-19.
- HAMSEN, F. R.: *Citizenships Activities. For grades 5-12*. Nova York: Prentice Hall, 1998.
- KEATING, P.: «European cultural identity: a Sociological perspective on the prospects and problems». *World Futures*, 1998, núm. 30.
- KYMLICKA, W.: *Ciudtadanía multicultural*. Barcelona: Paidós, 1996.
- KYMLICKA, W.: «Nacionalisme minoritari dintre de les democràcies liberals». Dins García, S. i Lukes, S.: *Ciudadanía: justicia social, identidad y participación Ciutadania: justicia social, identitat i participació*. Madrid: Siegleo XXI, 1999.

- LI GAL, J.: *Coopérer pour développer la citoyenneté*. Paris: Hatier, 1999.
- MAALUF, A.: *Les identitats que maten*. Barcelona: La Campana, 1999.
- MONTESANO, D. R.: A psychocultural approach of Euroean Identity. *World Futures*, 1989, núm. 26.
- MIR, C. (coord.): *Cooperar en la escuela*. Barcelona: Graó, 1998.
- PATTERMAN, C.: *Participation and Democracy Theory*. Cambridge University Press, 1970.
- REVA, A.: *Immigration et racisme*. Bruxelles: Complexe, 1998.
- SABARIEGO, M.: *L'educació intercultural a la Secundària obligatòria: investigació avaluativa*. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona. Doc. Polic, 2001.
- SABARIEGO, M.: *Educación intercultural ante los retos del siglo XXI*. Bilbao: Desclée de Brouwer, 2002.
- SANDÍN, M. P.: *Identidad e interculturalidad. Materiales para la acción tutorial*. Barcelona: Laertes, 1998 [a].
- SANDÍN, M. P.: «El desenvolupament de la identitat cultural de l'alumnat des de l'acció tutorial». *Revista del Col.legi* (Col.legi de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de Catalunya), 1998 [b], núm. 105, p. 49-51.
- VILLORO, L.: *Estado plural, pluralidad de culturas*. Mèxic: Paidós, 1998.

Paraules clau

Europa

Educació secundària

Unió europea

Abstracts

Este artículo describe una experiencia llevada a cabo desde el año 1999 hasta el 2002 por un grupo de trabajo subvencionado por el Instituto de Ciencias de la Educación de la Universidad de Barcelona. La experiencia se centra en la aplicación y evaluación participativa en cinco institutos de la provincia de Barcelona, de un programa de actividades titulado "Construimos Europa? La dimensión Europea en la ESO". En el artículo se exponen las bases teóricas y metodológicas que fundamentan esta experiencia así como el proceso seguido y los resultados obtenidos a lo largo de estos tres años de trabajo en equipo.

Cet article rend compte de l'expérience réalisée entre 1999 et 2002 par un groupe de travail financé par l'Institut des Sciences de l'Education de l'Universitat de Barcelona dans cinq établissements de la province de Barcelone et ayant pour objet la mise en place et l'évaluation participative d'un programme d'activités intitulé « Construisons-nous l'Europe ? La dimension européenne au collège ». L'article présente les bases théoriques et méthodologiques sur lesquelles repose l'expérience ainsi que le processus suivi et les résultats obtenus au long de trois années de travail de l'équipe.

This article describes an experiment undertaken between 1999 and 2002 by a research group sponsored by the University of Barcelona's Institute of Education Sciences. The experiment focused on the application and participatory evaluation of a programme of activities entitled "Shall we build Europe? The European dimension in Compulsory Secondary Education", in five secondary schools in the province of Barcelona. The article presents the theoretical and methodological underpinnings of this experiment as well as the procedures implemented and the results obtained during these three years of research.